

De individuele gevolgen van werkloosheid: kritische kanttekeningen bij empirisch onderzoek¹

W. SCHAUFELI

Rijksuniversiteit Groningen, Vakgroep Klinische Psychologie, Turfsingel 46, 9712 KR Groningen

SUMMARY. *The individual consequences of unemployment: empirical research critically reviewed.* Little research has been done into the individual consequences of unemployment, although this seems to be changing. One of the causes is undoubtedly the complexity of the phenomenon. There are many methodological flaws and fallacies in this area that prevent a causal interpretation of the research findings. Described are the psychological, (psycho)somatic and social consequences of unemployment, and the changes in attitudes and opinions. These findings often contradict one another. The main problem is that the research is obsolete and faulty. Research into the consequences of unemployment is classified in the following three categories, each of which is discussed and criticized on methodological grounds. 1. Case studies. 2. Descriptive research (subdivided into process research, correlational research and research into the individual consequences of unemployment). 3. Explanatory research. At the end of the article the importance of longitudinal and prospective research designs is stressed in order to solve the central problem of causality in this type of studies. The necessity for a well-defined stress-theoretical framework is emphasized.

Werkloosheid is een structureel en in betekenis toenevend maatschappelijk probleem van de eerste orde, dat voor het individu veel meer betekent dan het niet kunnen krijgen van een baan. Achter het werkloosheidspercentage, dat momenteel circa 15 bedraagt, staan even zovelen die zich op de één of andere wijze aan deze omstandigheid, die meestal als negatief wordt ervaren, moeten aanpassen.

In de jaren dertig trok de individuele werkloosheidsproblematiek voor het eerst de aandacht van de sociale wetenschappen. "Zwischen den nackten Ziffern der offiziellen Statistik und den allen Zufallen ausgesetzten Eindrücken der sozialen Rapportage klafft eine Lucke, die auszufüllen der Sinn unseres Versuchen ist", schreef Paul Lazarsfeld in 1933 in de inleiding van de inmiddels klassiek geworden Marienthal-studie (Jahoda, Lazarsfeld & Zeisel, 1933, p.24). Inmiddels zijn we ruim een halve eeuw verder en moet geconstateerd worden dat de kloof waarover Lazarsfeld destijds sprak nog steeds aanwezig is. De individuele problematiek die dikwijls schuil gaat achter de 'naakte' werkloosheidsstatistiek wordt weliswaar door de nieuwsmidia op journalistieke wijze belicht, doch kwalitatief goed sociaal-wetenschappelijk onderzoek op dit gebied is nog steeds zeer schaars.

Ook in Nederland is de belangstelling voor de werkloosheid vanuit de sociale wetenschappen tot nu toe beperkt gebleven, al lijkt hiern recentlijk enige verandering te komen (Spruit, 1983; Philipsen & Halfens, 1983; Tazelaar & Sprengers, 1984; Bastiaansen, Verkleij, Spruit & Nieuwenhuizen, 1985; Jaspers & Heer-

sink, 1985). Opvallend is hierbij de rol van de overheid, die de afgelopen jaren een aantal studies naar de effecten van werkloosheid heeft laten verrichten (Becker & Vink, 1984; Kobben & Godschalk, 1985; Ten Have & Jehoel-Gijsbers, 1985). Een belangrijke vraagstelling bij dit soort beleidsrelevant onderzoek is of er van een maatschappelijke tweedeling kan worden gesproken tussen actieven (werkenden) en niet actieven (werklozen, arbeidsongeschikten). Ook krijgt de positie van werkloze jongeren ('de verloren generatie') in deze studies expliciete aandacht.

Waarom is de belangstelling voor het thema werkloosheid van de kant van de sociale wetenschappen echter pas zo laat – en dan ook nog vaak op instigatie van de overheid – op gang gekomen? Een drietal redenen spelen hierbij een rol.

In de eerste plaats zijn de gevolgen van werkloosheid niet direct zichtbaar als individueel probleem. Voor zover dergelijke problemen zich voordoen worden deze door de werkloze eerder verzwegen dan geventileerd, een ervaringsfeit dat door werkers in de sociaal-culturele sfeer steeds weer wordt beklemtoond.

In de tweede plaats gaat het speciaal bij psychologisch onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid steeds om het afgeleide individuele effect en niet om het verschijnsel werkloosheid als zodanig. De oorzaak van dit verschijnsel ligt op maatschappelijk niveau en is daarom niet bereikbaar voor individuele hulpverleningsmethodieken. Het blijft daarom bij een weinig aantrekkelijke symptoombestrijding. Een reden wellicht waarom de hulpverlening aan werklozen nog in de kinderschoe-

nen staat, ook in vergelijking met die aan arbeidsongeschikten (Eijk & De Goede, 1981; De Goede, 1984)

In de derde en laatste plaats is het om een aantal methodologische redenen uiterst moeilijk om de gevolgen van werkloosheid te onderzoeken. Dit meer principiële punt vormt het onderwerp van dit artikel.

Er lijkt alle reden toe te zijn om het tot dusver verrichte onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid eens kritisch vanuit een methodologisch gezichtspunt onder de loupe te nemen. Werkloosheid heeft immers als zodanig een hoge nieuws waarde en vormt daardoor vaak een onderwerp in de media. De berichtgeving in de pers (zie Becker en Vink 1985) is vooral gericht op de toenemende sociale ongelijkheid. De negatieve individuele gevolgen van werkloosheid worden in dit kader breed uitgemeten. Bij grote delen van de bevolking heerst dan ook het beeld dat 'wetenschappelijk is aangetoond' dat werkloosheid talloze negatieve consequenties heeft voor de betrokkenen.

In dit artikel zal aan de hand van een kritische bespreking van de verschillende typen onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid nagegaan worden in hoeverre deze bewering geldigheid bezit.

Hieraan voorafgaand zal een summier overzicht gegeven worden van de verschillende psychosociale en (psycho)somatische gevolgen van werkloosheid. De bedoeling hiervan is slechts om het onderzoek naar de effecten van werkloosheid inhoudelijk wat meer relief te geven. Voor een meer uitvoerig overzicht kan verwezen worden naar Wacker (1976), Hayes en Nutman (1981) en Warr (1983, 1984).

Het artikel wordt afgesloten met enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek naar een fenomeen dat op steeds nadrukkelijker wijze een onderdeel van het maatschappelijk leven in de jaren tachtig zal gaan uitmaken.

Individuele gevolgen van werkloosheid een beknopt overzicht van empirisch onderzoek

Onderzoek naar de individuele gevolgen van werkloosheid zal in de historische en maatschappelijke context, waarin het is uitgevoerd, beoordeeld moeten worden. We dienen ons met andere woorden af te vragen in hoeverre eerder – bijvoorbeeld uit de jaren dertig daterend – onderzoek geldigheid bezit in de huidige situatie. Jahoda (1979) wijst erop dat er geen reden is om aan te nemen dat de 'human damage' ten gevolge van werkloosheid in de jaren zeventig minder is dan die in de jaren dertig. Anderen daarentegen wijzen op de fundamentele verschillen in de situatie van werklozen tijdens de crisis van de jaren dertig en nu, en concluderen hieruit dat de resultaten van vooroorlogs onderzoek niet gegeneraliseerd mogen worden naar de huidige situatie (Gurney & Taylor, 1981). Wacker (1976) denkt in dezelfde lijn en stelt dat wanneer de fysieke

existentie niet meer bedreigd wordt, zoals voor de Tweede Wereldoorlog wel het geval was, de gevolgen van de werkloosheid sterker 'gepsychologiseerd' worden.

In ieder geval lijkt het traditionele arbeidsethos ondanks de heftige kritiek erop (Achterhuis, 1984) nog nauwelijks op zijn retour. Het verrichten van betaalde arbeid vormt nog steeds een dominante waarde voor de meesten in de westerse samenleving (Udris, 1979; Cherrington, 1980; Drenth, 1984). Dat dit ook – wellicht tegen de verwachting in – voor jongeren geldt, zelfs als ze reeds langdurig werkloos zijn, is recentelijk in Nederland aangetoond door Ten Have en Jehoel-Gijsbers (1985). De betekenis van betaald werk blijkt uit de opsomming die Warr (1983) geeft van de materiele en psychologische aspecten die eraan verbonden zijn: loon, hoger activiteitsniveau, afwisseling, tijdsstructuur, sociale contacten en persoonlijke identiteit. Dit impliceert overigens niet dat het verrichten van betaalde arbeid per definitie aangenamer of gezonder is dan het niet hebben van een betaalde baan (Jansen & Sikkel, 1984). Het geeft echter wel aan dat het hebben van werk *in principe* een aantal voordelen oplevert die tegelijkertijd *potentiele* problemen kunnen vormen voor werklozen.

Vooralsnog lijken de resultaten van eerdere onderzoeken dus in ieder geval als uitgangspunt te kunnen dienen voor het opstellen van hypothesen ten behoeve van nieuw onderzoek. Het zal vervolgens empirisch moeten blijken in hoeverre vroegere onderzoeksresultaten geldigheid voor het hier en nu bezitten.

De psychosociale effecten van werkloosheid kunnen in de volgende drie categorieën verdeeld worden.

De *psychische gevolgen* van werkloosheid zijn reeds in de dertiger jaren op indringende wijze in talloze onderzoeken beschreven. Eisenberg en Lazarsfeld (1938) komen in hun omvangrijke literatuuroverzicht van meer dan 100 studies tot de conclusie dat bij praktisch alle auteurs sprake is van een 'general lowering of morale' (p.361) en van 'a decrease in emotional stability' (p.362), terwijl er ook meestal een vermindering van het zelfwaardegevoel ten gevolge van werkloosheid genoemd wordt. Op grond van literatuuroverzichten van naoorlogs onderzoek kunnen de psychische gevolgen van werkloosheid in soortgelijke steekwoorden worden samengevat. Dikwijls worden genoemd: hopeloosheid, depressiviteit, anomie, passiviteit, resignatie, pessimisme, hulpeloosheid, fatalisme, machteloosheid en verminderd zelfwaardegevoel (Frese & Mohr, 1978; Hayes & Nutman, 1981).

Het onderzoek naar de psychische gevolgen van werkloosheid in Nederland heeft, voor zover plaatsgevonden, het karakter van zogenaamde 'belevingsonderzoek' en wijkt qua resultaten in principe nauwelijks af van bovengenoemde bevindingen. al gebruiken de Ne-

derlandse onderzoekers wat minder krasse bewoordingen dan hun Angelsaksische en Westduitse collega's (Van Wezel, 1975, Van Buchum, 1975; Nievaard, 1977; Bastiaansen et al., 1985; Jaspers & Heersink, 1985)

De *sociale gevolgen* van werkloosheid worden meestal beschreven in termen van sociaal isolement en huwelijksproblemen (Frese & Mohr, 1978; Kieselbach & Offe, 1979). Enerzijds is men verstoken van contacten met collega's op de werkplek, anderzijds trekt men zich terug uit allerlei sociale verbanden. Dit heeft in vele gevallen te maken met het gevoel te worden gestigmatiseerd als werkloze, hetgeen voor Nederland nog eens is bevestigd door De Goede en Maassen (1979). Toch blijkt anderzijds uit een Nederlands onderzoek dat er eigenlijk geen sprake is van een sociaal isolement ten gevolge van werkloosheid (Tazelaar & Sprengers, 1984). Het gaat hierbij overigens om een beperkte groep van mannelijke werklozen tussen 40 en 55 jaar, die met een tussenliggende periode van een jaar benaderd zijn.

Huwelijksproblemen vloeien veelal voort uit de toenevende irritaties van de partners ten opzichte van elkaar. Sinds het klassieke onderzoek van Komarovsky (1940) is ook in andere studies het algemene beeld bevestigd dat de werkloosheid reeds aanwezige huwelijksproblemen versterkt en de partners eerder dichter tot elkaar brengt in geval van een stabiele relatie (Wacker, 1976).

De *verandering van houding en attitudes* bij werklozen betreft twee aspecten: de houding ten aanzien van het werken (arbeidsorientatie) en het geheel van maatschappelijke en politieke opinies, meningen en attitudes. Wacker (1976) stelt op grond van – merendeels vooroorlogse – literatuur dat de neiging bij werklozen bestaat om de verloren gegane arbeidssituatie te idealiseren en om een meer instrumentele arbeidsorientatie te gaan ontwikkelen. Ook in enkele Nederlandse onderzoeken (Van Wezel, 1975 & Nievaard, 1977) is op het belang van de arbeidsorientatie bij de beleving van werkloosheid gewezen.

Het veranderd maatschappelijk en politiek bewustzijn van de werklozen stond vooral in de vooroorlogse crisisjaren centraal vanwege het vermoede 'revolutionair potentieel'. "The experiences of unemployment only fertilize the ground for revolution, but do not generate it", concludeerden echter Eisenberg en Lazarsfeld (1938, p.370). Ook latere auteurs zijn het er over eens dat werkloosheid weliswaar tot ernstige ontevredenheid en politiek gemotiveerde wensen om verandering leidt, maar dat deze opinies niet omgezet worden in daadwerkelijk politiek handelen (Wacker, 1976; Kieselbach & Offe, 1979). In Nederland vond Klandermans (1979) dat materiele deprivatie van werklozen op zich geen voldoende voorwaarde vormt voor het voeren

van een eigen politieke belangenstrijd. Meer recent hebben Becker en Vink (1984) aangetoond dat er bij werklozen in vergelijking met werkenden eerder sprake is van politieke desinteresse dan van activisme. Kobben en Godschalk (1985) geven hier een aantal verklaringen voor. Zo zouden veel werklozen te heterogeen zijn om tot sociale actie over te gaan. Verder gaat het velen van hen (nog) 'te' goed of andersom juist te slecht. Diegenen die zich wel collectief teweestellen tenslotte, richten zich op andere politieke doelstellingen dan werkloosheid.

Naast deze psychosociale effecten van werkloosheid die uiteraard vaak sterk met elkaar samenhangen, zijn ook de gevolgen voor de *gezondheid* onderzocht, met name

- de directe psychosomatische gevolgen zoals ulcus (maagzweer), adipsitas (vetzucht) en coronaire hartziekten (Thomann, 1978),
- de gezondheidsindicatoren zoals lengtegroei van jeugdigen (Van Wieringen, 1973), mortaliteit, psychiatrische ziekenhuisopname en alcoholconsumptie (Brenner, 1973, 1976; Dooley & Catalano, 1980; Platt, 1984),
- de fysiologische veranderingen (stressreacties) zoals bloeddruk, cholesterol- en noradrenalinewaarden (Kasl, 1982)

Ook een recente Nederlandse studie bij 35 gezinnen (met 22 werklozen) naar de relatie tussen werk, werkloosheid en gezondheid leverde aanwijzingen op voor het gezondheidsbedreigende karakter van werkloosheid (Spruit, 1983). Uit ander Nederlands onderzoek blijkt echter geen systematisch verschil in ervaren van lichamelijke gezondheid tussen werklozen en werkenden (Philipsen & Halfens, 1983; Bastiaansen et al., 1985), in tegenstelling tot de geconstateerde verschillen in psychisch welbevinden. Dit komt precies overeen met de conclusie die Warr (1984) trekt uit zijn overzicht van de onderzoeksliteratuur. De resultaten suggereren wel een verband tussen psychische gezondheid c.q. welbevinden en werkloosheid, maar spreken elkaar tegen op het punt van lichamelijke gezondheid.

Uit het voorafgaande moet geconcludeerd worden dat strikt genomen nimmer is aangetoond dat werkloosheid specifieke psychische en sociale gevolgen en consequenties voor de (psychische) gezondheidstoestand heeft en leidt tot een verandering in houding en attitude. Er bestaan daarentegen wel sterke aanwijzingen dat werkloosheid samenhangt met het voorkomen van tal van problemen op deze gebieden, ondanks de dikwijls elkaar tegensprekende onderzoeksresultaten. Over een verklaring van deze samenhang tast men echter nog grotendeels in het duister, om redenen die met de methodische opzet en de methodologische onderbouwing van deze studies te maken heeft. In de volgende paragraaf zullen we hier nader op ingaan.

Individuele gevolgen van werkloosheid problemen bij onderzoek.

Om aan te geven welke specifieke onderzoeksproblemen zich voordoen bij het bestuderen van de individuele gevolgen van werkloosheid, moet dit onderzoek in een aantal categorieën worden ingedeeld.

Er kunnen voor dit doel drie typen onderzoek onderscheiden worden. *case-studies*, beschrijvend of exploratief onderzoek en verklarend onderzoek. Omdat verreweg het meeste werkloosheidsonderzoek in de tweede categorie valt, zal deze verder worden onderverdeeld in proces-, correlatieel en effectonderzoek. Bij iedere (deel)categorie zal telkens een beknopt commentaar vanuit methodologisch gezichtspunt gegeven worden.

1. Case-studies

Wellicht is de vrees voor een al te grove wetenschappelijke reductie van de concrete levenswerkelijkheid van de werkloze debet aan het relatief grote arsenaal case-studies dat er op dit gebied bestaat (zie bijvoorbeeld Marsden & Duff, 1975). Case-studies vervullen een heuristische functie; de diversiteit en complexiteit van de werkloosheidsproblematiek wordt blootgelegd.

2. Beschrijvend of explorerend onderzoek

Bij het overgrote deel van het werkloosheidsonderzoek gaat het om een kwantitatieve inventarisatie van de problematiek, zonder dat daarbij systematisch naar verbanden in de vorm van vooraf opgestelde hypothesen wordt gezocht. Deze categorie valt in drie soorten onderzoek uiteen.

a) procesonderzoek: reactie- en fasentypologieën

Het gaat om het beschrijven van het verwerkings- en aanpassingsproces bij werkloosheid. Wacker (1978) onderscheidt

- *Reactietypologisch onderzoek*. Werklozen worden ingedeeld al naar gelang hun reactie op de werkloosheidssituatie. Een klassiek voorbeeld dat ook in vele andere studies in min of meer gemodificeerde vorm naar voren komt, zijn de vier zogenaamde 'Haltungstypen' (ongebroken, berustend, wanhopig en apathisch) (Jahoda et al., 1933, 1980)
- *Fasisch-reactietypologisch onderzoek*. De duur van de werkloosheid wordt als criterium gehanteerd voor de opeenvolgende verwerkingsfasen. Er wordt impliciet dus een lineair stress-frequentiemodel gehanteerd: bij toenemende duur neemt ook de problematiek ten gevolge van werkloosheid toe. Harrison (1976) geeft deze 'basic-sequence' als volgt schematisch weer:

schok → optimisme → pessimisme → apathie

Het algemene probleem bij dergelijk procesonderzoek

is dat te weinig wordt gedifferentieerd. Er wordt van 'de' werkloze uitgegaan en daarmee van het feit dat de betekenis van werkloosheid voor een ieder grotendeels hetzelfde zou zijn.

b) Correlatieel onderzoek: macrosociale verbanden

Economische indicatoren zoals het werkloosheidspercentage worden in verband gebracht met (geestelijke) gezondheidsindicatoren zoals mortaliteit, suicide en psychiatrische opname. Een overzicht van dergelijk onderzoek vindt men bij Dooley en Catalano (1980), Spruit (1983) en Warr (1984). Als algemene conclusie uit dit macrosociale, correlatieel onderzoek komt naar voren dat er aanwijzingen bestaan dat werkloosheid de (geestelijke) gezondheid beïnvloedt. Hierbij dienen echter wel een drietal kritische kanttekeningen te worden geplaatst.

- 1 Macrosociale studies hebben per definitie steeds betrekking op een sociologisch aggregatieniveau en zijn derhalve niet in staat om een licht te werpen op de *individuele* belevings- en handeldimensies van werklozen.
- 2 Macrosociale analyses zijn te zeer *geografisch gebonden* om aanspraak te maken op algemene geldigheid. De door Brenner (1976) in de V.S. gevonden verbanden tussen werkloosheid en mortaliteit respectievelijk suicide konden wel in Engeland en Wales (Brenner, 1979), maar niet in West-Duitsland (John, 1983) en Denemarken (Sogaard, 1983) gerepliceerd worden. In Nederland faalde eveneens een poging om een dergelijke relatie te vinden (Van Houwelingen, Tazelaar & Verbeek, 1984). Een verklaring hiervoor zou in de grote onderlinge verschillen met betrekking tot het stelsel van sociale zekerheid en het arbeidsbestel gezocht kunnen worden.
- 3 Het vaststellen van de in de meeste macrosociale trendanalyses gebruikte *time-lag* is een problematische aangelegenheid. Er wordt uitgegaan van de vooronderstelling dat de economische situatie pas na een bepaald tijdsinterval zal 'doorwerken' in het gedrag van de onderzoekspopulatie. Aangezien de lengte van dit tijdsinterval vooraf niet op theoretische gronden kan worden aangegeven, is het gevaar levensgroot dat er valse correlaties worden gevonden doordat de *time-lag* net zolang gevarieerd wordt tot er een significant verband uitrolt. In flagrante tegenstelling tot Brenner, komt Eyer (1977) in een soortgelijke studie, waarbij *geen* *time-lag* wordt verondersteld, tot de conclusie dat niet een toename maar juist een afname van de werkloosheid samenhangt met een verhoogde mortaliteit. Als mogelijke oorzaak geeft Eyer de toenemende stress aan in de vorm van overwerk, verhuizing en vermeerderde arbeidsconflicten ten gevolge van economische hoogconjunctuur.

c. Effectonderzoek individuele gevolgen

Behalve het algemene probleem dat gezien de opzet van dit type onderzoek de centrale causaliteitsvraag niet kan worden opgelost (waarover later meer), zijn er ook een drietal specifieke kritiekpunten op het effectonderzoek te noemen.

In de eerste plaats worden in de meeste studies naar de gevolgen van werkloosheid *intervenierende of moderatorvariabelen* niet of slechts zeer gedeeltelijk in beschouwing genomen. Er wordt een simpel model gehanteerd, waarbij verondersteld wordt dat werkloosheid rechtstreeks tot bepaalde individuele gevolgen leidt. In een overzicht noemt Warr (1983) talloze moderatorvariabelen, die bij werkloosheidsonderzoek van belang zijn zoals: binding aan het werk, leeftijd, geslacht, duur van de werkloosheid, sociale klasse, financiële druk, activiteitsniveau en eerdere ervaringen met werkloosheid.

Ten tweede heeft onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid in de regel betrekking op een periode van kortdurende werkloosheid; meestal enkele maanden tot een jaar. Er is praktisch geen onderzoek beschikbaar naar de gevolgen van *langdurige* werkloosheid, langer dan twee jaar (Warr, 1982). Gezien de economische ontwikkelingen zullen er echter steeds meer langdurige werklozen bijkomen.

In de derde plaats wordt er dikwijls gepoogd om een beeld te schetsen van 'de' werkloze. Evenals bij het procesonderzoek vormt dit ook bij het onderzoek naar de individuele effecten van werkloosheid een ontoelaatbare abstractie. Iedere werkloze behoort immers in sociologisch of sociaal-psychologisch opzicht steeds tot een bepaalde categorie (schoolverlaters, vrouwen, 'moeilijk plaatsbaren', etc.). Maar bovendien – en dit is een meer principieel punt – is het effect van de werkloosheid een gevolg van de wijze waarop het individu ermee omgaat. In termen van Lazarus en Launier (1978) is er sprake van een *transactionele relatie*; de werkloze verandert de relatie met de omgeving steeds weer op basis van de interpretatie van het effect van voorafgaande pogingen om de werkloosheids situatie het hoofd te bieden.

Een impliciet bezwaar van het hele beschrijvend onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid is dat er nauwelijks sprake is van een consistent theoretisch kader waarbinnen de gegevens worden verzameld en geïnterpreteerd. Dit geldt zowel voor het proces-, het correlatieve als het effectonderzoek. Hier wordt in het vervolg verder op ingegaan.

3. Verklarend of hypothese-toetsend onderzoek

Van verklarend of toetsend onderzoek naar de psychosociale gevolgen van werkloosheid kan slechts sprake zijn indien voldaan is aan twee centrale voorwaarden

In de eerste plaats moet het onderzoek zo zijn opgezet dat causaliteitsuitspraken kunnen worden gedaan: leidt werkloosheid tot bepaalde individuele problemen of vormen deze integendeel juist een bepalende factor bij de werkloosheid (sociale causatie versus sociale selectie)? Nu is de ideale onderzoeksopzet om een dergelijke vraagstelling te toetsen – het experiment – om evidente redenen onmogelijk te realiseren. Een goed alternatief vormt een quasi-experimentele opzet, waarbij de experimentele manipulatie – het verdelen van de onderzoekssubjecten over de verschillende condities – aan de 'natuurlijke' gang van zaken (de werking van de arbeidsmarkt) overgelaten wordt. Dergelijk onderzoek komt, meestal in de vorm van longitudinale en prospectieve studies, steeds meer beschikbaar, niet alleen internationaal in de Angelsaksische landen (voor een overzicht zie Warr, 1984) en West-Duitsland (Ulrich et al., 1985, Brinkman, 1985), maar ook in Nederland (Verkley & Spruit, 1982, Jaspers & Heersink, 1985, Schaufeli, 1985).

Een tweede voorwaarde die aan verklarend onderzoek moet worden verbonden is dat er sprake dient te zijn van een theoretisch kader dat de relatie tussen de onderzochte variabelen specificiert. Hiermee is het aanzienlijk minder gunstig gesteld dan met het oplossen van de causaliteitskwestie. (Te) vaak gaat het om survey-achtig onderzoek, waarbij hooguit een theoretische post-hocinterpretatie plaatsvindt. Hiervoor lenen zich in het bijzonder stresstheoretische modellen, niet in de laatste plaats vanwege de meerduidigheid van het stressbegrip (Kleber, 1982; Rudow & Scheuch, 1982). Zo kan stress op minstens drie manieren in verband worden gebracht met werkloosheid.

a. *Stress als situatie*. Vanuit deze theoretische optiek wordt werkloosheid gezien als een 'sociale stressor'. Een dergelijke visie ligt – impliciet – aan het zogenaamde 'life-event' onderzoek ten grondslag. Een relevant voorbeeld in dit verband is het onderzoek van Brown en Harris (1978) naar de relatie tussen sociale factoren en depressiviteit bij 450 vrouwen. Hieruit blijkt ondermeer dat – onder bepaalde condities – de kans op een depressie significant toeneemt bij werkloosheid, die aldus als een 'provokatie agent' fungeert.

b. *Stress als reactie*. Stress wordt hier gedefinieerd als een respons op een belastende situatie. Voor wat betreft werkloosheid kan in dit verband worden verwezen naar het – ook in methodisch opzicht bijzonder nauwkeurig opgezette – longitudinale onderzoek van Kasl en Cobb (zie Kasl, 1982), van de psychofysiologische reacties op (anticipatie van) ontslag. Diverse psychofysiologische maten vertoonden aanvankelijk een significante verhoging ten gevolge van (de anticipatie op) ontslag ('stress-respons'). Na ver-

loop van tijd echter daalden de meeste van deze waarden om op een vergelijkbaar niveau als dat van de groep werkenden uit te komen

- c. *Stress als relatie*. Hierbij wordt stress opgevat als het resultaat van een verstoorde relatie of interactie tussen het individu en diens omgeving, als een intermedierend begrip tussen omgevingsfactoren en individuele eigenschappen enerzijds en specifieke symptomen en problemen anderzijds. Een voorbeeld van een onderzoek dat theoretisch in deze termen kan worden beschreven is de studie van Frese (1979), die met behulp van een prospectief en longitudinaal design circa 80 werklozen onderzocht en vond dat intermedierende cognitieve variabelen (zoals een interne beheersingsoriëntatie) samenhangen met het ontwikkelen van depressieve klachten. Hij presenteerde de resultaten van zijn onderzoek in het theoretische kader van de 'learned helplessness theorie' van Seligman

Rudow en Scheuch (1982) voegen aan deze drie stressconcepten nog twee andere toe die hier van belang lijken. Bij handelingsgeoriënteerde stressconcepten wordt ervan uitgegaan dat stress het effect is van een inefficiënte handelingsstructuur. Er ontstaat stress omdat de dagelijkse problemen niet meer kunnen worden opgelost ten gevolge van een ontoereikend handelingspatroon. In het geval van werkloosheid is bijvoorbeeld bekend dat de handelingsstructuur en het daarmee samenhangende tijdspectief verstoord is (de hele dag 'uitslapen').

Bij activiteitsgeoriënteerde stressconcepten wordt de bron van de stress gelokaliseerd in een gefrustreerde motivatie. Er is sprake van stress, indien het realiseren van cruciale activiteitsmotieven (zoals bijvoorbeeld het verrichten van arbeid) onmogelijk is. Hierbij wordt gerefereerd aan de activiteitentheorie van Sovjet-psycholoog Leontjew, die de essentiële rol van de arbeid voor de persoonlijkheidsontwikkeling benadrukt.

Door het expliciet hanteren van een (stress)theoretisch kader, waarbij de bijzondere relatie tussen de in het geding zijnde (afhankelijke, onafhankelijke en intermedierende) variabelen wordt aangegeven, is het mogelijk om de gevonden resultaten op meer adequate wijze te interpreteren.

Het aantal studies dat aan de beide hier genoemde voorwaarden voldoet – het oplossen van de causaliteitsvraag en het aanwezig zijn van een (stress)theoretisch kader – is helaas praktisch nihil. De betekenis van het noemen van deze voorwaarden heeft daarom automatisch meer het karakter van het aangeven van programmatische uitgangspunten voor toekomstig onderzoek.

Slotopmerkingen

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat het overgrote

deel van het werkloosheidsonderzoek wat betreft de methodologische aspecten van onvoldoende kwaliteit is om een eenduidige relatie te kunnen leggen tussen werkloosheid en specifieke individuele gevolgen. Desondanks komen de resultaten van het meestal beschrijvende onderzoek grosso modo met elkaar overeen. Bekijkt men echter het onderzoek op een dergelijk globaal niveau, dan wordt er echter niet heel erg veel toegevoegd aan datgene wat reeds vanuit de journalistiek of de alledaagse ervaring bekend is over de individuele gevolgen van werkloosheid. Een specifiekere bestudering en vergelijking van de onderzoeksresultaten levert tegenstrijdigheden op en is ook nauwelijks mogelijk, gezien de methodische veelsoortigheid van het onderzoek en de daaruit voortvloeiende onvergelijkbaarheid op essentiële punten. Daar komt nog bij dat het onduidelijk is hoe eventueel gevonden gevolgen van werkloosheid verklaard moeten worden, omdat een expliciet theoretisch kader in de regel ontbreekt.

Indien men het fenomeen van de individuele werkloosheidsproblematiek serieus en systematisch wenst te bestuderen, dan is er dringend behoefte aan onderzoek dat zich ten doel stelt om het mechanisme op te helderen dat ervoor verantwoordelijk is dat bij sommige werklozen wel en anderen geen (specifieke) gevolgen optreden. Formuleert men de vraagstelling op deze wijze dan heeft dit een aantal implicaties.

In de eerste plaats is het weinig zinvol om 'de' psychosociale gevolgen van 'de' werkloosheid te onderzoeken. Er zullen daarom minstens twee restricties noodzakelijk zijn, de te onderzoeken groep werklozen dient zo homogeen mogelijk van samenstelling te zijn voor wat betreft sociobiografische en vooral sociologische karakteristieken (zoals arbeidsmarktpositie), en verder dient de te onderzoeken problematiek zoveel mogelijk gespecificeerd te worden. Dit houdt dus een pleidooi in voor wat Wacker (1985) 'differentieel werkloosheidsonderzoek' noemt.

In de tweede plaats zal er vanwege het causaliteitsprobleem in methodisch opzicht gekozen dienen te worden voor een prospectieve en longitudinale onderzoeksopzet, waarbij het vaststellen van een base-line (idealiter in de vorm van een meting in de tijd voorafgaand aan het werkloos worden) een noodzakelijke voorwaarde vormt. Tevens zal in het onderzoeksdesign het procesmatige transactionele karakter van het individuele omgaan met de werkloosheidsituatie gehonoreerd dienen te worden.

Ten derde is het noodzakelijk dat het empirische onderzoek plaatsvindt binnen een expliciet en uitgewerkt theoretisch kader. Dit houdt tweemaal in. De relatie tussen werkloosheid en de intermedierende en afhankelijke variabelen zal vanuit dit kader beschreven moeten worden. Wellicht biedt een bepaald stresscon-

cept hier aanknopingspunten. Tevens is er een theoretische formulering van het psychologische arbeidsbegrip noodzakelijk. Hartley (1980) wijst in dit verband op het belangrijke onderscheid tussen "werk" als relatie tussen de werkgever en werknemer en "arbeid" als activiteit die binnen of buiten deze relatie kan plaatsvinden. In analogie hieraan zouden "werkloosheid" (geen baan hebben) en "arbeidsloosheid" c.q. "werkloosheid" (niets om handen hebben) begripsmatig onderscheiden moeten worden. Dit impliceert op zijn beurt overigens ook een uitgewerkt begrip van de betekenis van arbeid voor de persoonlijkheid dat uitgaat boven een strikt instrumentalistische visie. Een dergelijk arbeidsbegrip zou gebaseerd dienen te zijn op het dubbelkarakter van de arbeid als economische en als psychologische categorie (Holzkamp, 1983).

Alleen indien er aan deze eisen wordt voldaan, zal toekomstig onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid meer inzicht verschaffen in de individuele wijze waarop mensen met belastende sociale omstandigheden omgaan.

Samenvatting

Er is tot nu toe weinig onderzoek verricht naar de individuele aspecten van werkloosheid, al lijkt hier de laatste tijd verandering in te komen. Eén van de oorzaken hiervan is ongetwijfeld de complexiteit van het fenomeen en de daaruit resulterende methodologische problemen, die een simpele causale interpretatie van de resultaten in de weg staan. Dit artikel geeft een overzicht van de psychische, (psycho)somatische en sociale gevolgen van werkloosheid, alsmede de veranderingen in attitudes en waardenorientaties. De bevindingen echter spreken elkaar dikwijls tegen en zijn veelal gebaseerd op gedateerd en methodisch ondeugdelijk onderzoek.

Het onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid wordt ingedeeld in drie categorieën, die ieder op hun merites worden beoordeeld. 1. Case studies. 2. Beschrijvend onderzoek (waaronder drie deelcategorieën: procesonderzoek, correlatief onderzoek en effectonderzoek). 3. Verklarend onderzoek. Aan het slot van het artikel wordt gepleit voor het opzetten van gedifferentieerd longitudinaal en prospectief onderzoek om aldus het centrale causaliteitsprobleem te kunnen oplossen. Tevens wordt de noodzaak beklemtoond van een stresstheoretisch kader voor de interpretatie van de individuele gevolgen van werkloosheid.

Noten

¹ Dit artikel is mede tot stand gekomen door een onderzoekssubsidie van ZWO (nr. 580-268-002).

** Het Nederlands Instituut van psychologen heeft in november 1983 een congres gehouden met als titel "Psychologie en economische recessie", waarvan een

bundel is verschenen onder redactie van K.A. Soudijn en R.J. Takens (1984).

Zie ook een themanummer over werkloosheid van de Sociologische Gids, 1984, 31, nr. 1.

Literatuur

- Achterhuis, H. (1984) *Arbeid een eigenaardig medicijn*. Baarn AMBO
- Bastiaansen, J.P.A.M., Verkley, H., Spruit, I.P., & Nieuwenhuizen, M.G. van (1985) Werkloosheidsbeleving en ervaren gezondheid onder vrouwen in vergelijking met mannen *Gezondheid en Samenleving*, 6, 50-57
- Becker, J.W., & Vink, R. (1984) Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken *Stukwerk*, 18, SCP, Rijswijk
- Becker, J.W. & Vink, R. (1985) Een nieuwe maatschappelijke tweedeling over de leefsituatie van werklozen *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1, 79-88
- Brenner, M.H. (1973) *Mental illness and the economy*. Cambridge, Mass
- Brenner, M.H. (1976) *Estimating the social costs of national economic policy implications for mental and physical health and criminal aggression*. Washington
- Brenner, M.H. (1979) Hostility and the national economy. A review and the experience in England and Wales 1936-1976 *The Lancet*, 568-573
- Brinkman, Chr. (1985) Psychosoziale und gesundheitliche Folgen der Arbeitslosigkeit - Ergebnisse einer repräsentativen Langsschnittuntersuchung des IAB. In Th. Kieselbach & A. Wacker (Hrsg.), *Individuelle und gesellschaftliche Kosten der Massenarbeitslosigkeit*. Weinheim, 186-206
- Brown, G.W., & Harris, T. (1978) *Social origins of depression*. London
- Buchum, A.L.J. van (1975) *Effecten van het voortduren der werkloosheid een secundaire analyse uit een onderzoek onder werklozen*. Tilburg IVA-rapport
- Cherrington, D.J. (1980) *The work ethic*. New York
- Dooley, D., & Catalano, R. (1980) Economic change as a cause of behavioral disorder *Psychological Bulletin*, 87, 450-468
- Drenth, P.J.D. (1984) Centraliteit van werken. In K.A. Soudijn & R.J. Takens (Red.), *Psychologie en economische recessie*. Lisse Swets en Zeitlinger, 97-114
- Eisenberg, P., & Lazarsfeld, P.F. (1938) The psychological effects of unemployment *Psychological Bulletin*, 35, 358-390
- Eyer, J. (1977) Prosperity as a cause of death *International Journal of Health Services*, 7, 125-150
- Eyk, J.H.M., & Goede, M.P.M. de. (1981) (Red.) *Hulpverlening aan arbeidsongeschikten*. Alphen a/d Rijn
- Frese, M. (1979) Arbeitslosigkeit, Depressivität und Kontrolle. Eine Studie mit Wiederholungsmessung. In I. Kieselbach & H. Offe (Hrsg.), *Arbeitslosigkeit*. Darmstadt, 222-254
- Frese, M., & Mohr, G. (1978) Die psychopathologischen Folgen des Entzugs von Arbeit. Der Fall Arbeitslosigkeit. In M.S. Frese, N. Greif & Semmer (Hrsg.), *Industrielle Psychopathologie*. Bern, 282-338
- Goede, M.P.M. de. (1984) Werkloosheid beleving en hulpverlening *De Psycholoog*, 19, 1-16
- Goede, M.P.M. de., & Maassen, G.H. (1979) *De publieke*

- opinie over niet-werken analyse van een onderzoek naar de beeldvorming over werklozen en arbeidsongeschikten* Lisse: Swets en Zeitlinger
- Gurney, R., & Taylor, K (1981) Research on unemployment. Defects, neglects and prospects *Bulletin British Psychological Society*, 34, 349-352.
- Have, K ten, & Jehoel-Grijsbers, G (1985) Werkloze jongeren een verloren generatie? *OSA-Voorstudie*, 8, Den Haag
- Hayes, J., & Nutman, P (1981) *Understanding the unemployment The psychological effects of unemployment* London
- Harrison, R (1976) The demoralizing experience of prolonged unemployment. *Dep. Employment Gazette*, 339-348
- Hartley, J F (1980) Psychological approaches to unemployment *Bulletin British Psychological Society*, 33, 412-414
- Holzkamp, K (1983) *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt
- Houwelingen, J van, Tazelaar, F., & Verbeek, A (1984) Werkloosheid, gezondheid en sterfte in naoorlogs Nederland een macroanalyse op basis van ambtelijk statistisch bronnenmateriaal. *Sociologische Gids*, 31, 6-23
- Jahoda, M (1979) The impact of unemployment in the 1930's and 1970's *Bulletin British Psychological Society*, 32, 309-314
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P F., & Zeisel, H (1980) *Die Arbeitslosen von Marienthal* Frankfurt (eerste uitgave Leipzig, 1933)
- Jansen, M., & Sikkels, D (1984) Schept arbeid levensvreugde? in R Veenhoven (Red.). *Betere wereld, gelukkiger mensen?* Over de relatie tussen levensomstandigheden en levensvoldoening Lisse. Swets en Zeitlinger, 87-103
- Jaspers, J P C., & Heersink, J A M (1985) Beleving en effecten van werkloosheid bij schoolverlaters een longitudinaal onderzoek *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1, 4-15
- John, J (1983) Economic instability and mortality in the Federal Republic of Germany In J John, D Schwefel & H Zollner (Eds.), *Influence of economic instability on health* Berlin/New York, 113-138
- Kasl, S V (1982) Strategies of research on economic instability and health *Psychological Medicine*, 2, 637-649
- Kieselbach, T., & Offe, H (1979) *Arbeitslosigkeit Individuelle Verarbeitung und Gesellschaftlicher Hintergrund* Darmstadt
- Klandermaans, B (1979) Werklozen en werklozenbeweging *Mens en Maatschappij*, 54, 5-33
- Kleber, R J (1982) *Stressbenaderingen in de psychologie* Deventer: Van Loghum Slaterus
- Kobben, A J F., & Godschalk, J J (1985) Een tweedeling van de samenleving? *OSA-Voorstudie*, 10, Den Haag
- Komarovsky, M (1940) *The unemployed man and his wife* New York
- Lazarus, R S., & Launier, R (1978) Stress-related transaction between person and environment In L Pervin & M Lewis (Eds.), *Perspectives in interactional psychology* New York, 287-329
- Marsden, P., & Duff, E (1975) *Workless Some unemployed men and their families* Harmondsworth Penguin
- Nievaard, A C (1977) Beleving en werkloosheid *Intermediair*, 13, (21), 29-35
- Philipsen, H., & Halfens, R (1983) Niet werken en gezondheid Een vergelijking van arbeidsongeschikten, vervroegd gepensioneerden en werklozen met werkende mensen *Gezondheid en Samenleving*, 4, 161-169
- Platt, S (1984) Unemployment and suicidal behaviour A review of the literature. *Social Science and Medicine*, 17, 93-115
- Rudow, B K., & Scheuch, K (1982) Konzepte und Begriffe in der psychologischen Stressforschung *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 27, 361-382
- Schaufeli, W (1985/1986) *Werkloosheid en welbevinden bij HBO-schoolverlaters* Deelrapport I t/m V Vakgr Klinische Psychologie, Rijksuniversiteit Groningen (interne publicatie).
- Sogaard, J (1983). Socio-economic change and mortality: A multivariate coherency analysis of Danish time series. In J. John, D. Schwefel & H. Zollner (Eds.), *Influences of economic instability on health* Berlin/New York, 85-112
- Soudijn, K A., & Takens, R J (1984) (Red.) *Psychologie en economische recessie* Lisse Swets en Zeitlinger.
- Spruit, I P (1983) *Unemployment, employment and health* Academisch proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden.
- Tazelaar, F., & Sprengers, M (1984) Werkloosheid en sociaal isolement *Sociologische Gids*, 31, 48-79
- Thomann, K D (1978) Die Gesundheitliche Auswirkungen der Arbeitslosigkeit In: A Wacker (Hrg.), *Vom Shock zum Fatalismus* Frankfurt, 194-240
- Udris, J (1979) Ist Arbeit noch langer zentraler Lebensinteresse? *Psychosozial*, 2, (1), 100-122
- Ulich, D., Hauszer, K., Mayring, P H., Strehmel, P, Kandler, M., & Degenhardt, B (1985) *Psychologie der Krisenbewältigung, eine Längsschnittuntersuchung über arbeitslose Lehrern* Weinheim
- Verkley, H., & Spruit, I P (1982) Lopend onderzoek werkloosheid en gezondheid *Tijdschrift Sociale Geneeskunde*, 60, 411
- Wacker, A (1976) *Arbeitslosigkeit Soziale und Psychische Voraussetzungen und Folgen* Frankfurt
- Wacker, A. (1978) Ansätze, Problemen und Grenzen psychologischer Arbeitslosenforschung In A Wacker (Hrg.), *Vom Shock zur Fatalismus* Frankfurt, 15-37
- Wacker, A (1985) Ansätze, Problemen und Perspektiven der psychologischen Arbeitslosenforschung In Th Kieselbach & A Wacker (Hrg.), *Individuelle und gesellschaftliche Kosten der Massenarbeitslosigkeit* Weinheim, 23-39
- Warr, P (1982) Psychological aspects of employment and unemployment. *Psychological Medicine*, 12, (1), 7-11
- Warr, P (1983) Werk en werkloosheid In P J D Drenth, H Thierry, P J Willems & Ch J de Wolff (Red.), *Handboek Arbeids- en Organisationspsychologie* Deventer, afl 9, 2 13 1-2 13 35
- Warr, P (1984) Economic recession and mental health A review of research *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 62, 298-308
- Wezel, J A M van (1975) Beleving van werkloosheid *Gedrag*, 2, 63-69
- Wieringen, J C van (1973) Lichaamslengte en werkloosheid *Mens en Onderneming*, 27, 30-44
- Zawadzki, B., & Lazarsfeld, P (1935) The psychological consequences of unemployment *Journal of Social Psychology*, 6, 224-251